ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत, इंडो-पॅसिफिक प्रदेश आणि क्वाड : पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणापासून बदलणारा प्रवास

** डॉ. संदीप पुंडलिक नन्नावरे,*

** सहयोगी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय औंध, पुणे.*

सारांश (Abstract)

इंडो-पॅसिफिक हा उदयोन्मुख सामरिक प्रदेश तसेच ऑस्ट्रेलिया, भारत, जपान आणि अमेरिका यांच्या सहभागातून उदयास आलेला 'क्वाड' हा चतुर्भुज सुरक्षात्मक समूह, भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मोठा बदल घडवून आणत आहे. भारताची ही भागीदारी त्याच्या पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणापासून एका नव्या सामरिक वास्तवाकडे झुकत असल्याचे दिसते. चीनच्या वाढत्या आक्रमक भूमिकेमुळे भारतावर नवीन सुरक्षा आव्हाने निर्माण झाली असून या पार्श्वभूमीवर भारताने इंडो-पॅसिफिकमध्ये नव्या भागीदाऱ्या निर्माण केल्या आहेत. या संशोधनात भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण, चीनविषयी निर्माण झालेले प्रादेशिक प्रश्न आणि आशियातील सुरक्षाव्यवस्थेवर राष्ट्रवादाच्या प्रभावाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना (Introduction):

भारताचे परंपरागत परराष्ट्र धोरण हे गुटनिरपेक्षता (Non-Alignment) आणि सामरिक स्वायत्ततेवर आधारलेले होते. वसाहतकालीन अनुभवामुळे भारताने सार्वभौमत्व जपण्यावर भर दिला. मात्र, इंडो-पॅसिफिकमधील वाढत्या सामरिक स्पर्धा, विशेषतः चीनची आक्रमकता, यामुळे भारताला नव्या सामरिक सहकाऱ्यांची गरज भासू लागली आणि त्यातून क्वाडसारखी भागीदारी महत्त्वाची ठरली.

क्वाडची स्थापना :

१. अनौपचारिक सुरुवात (२००४): हिंद महासागरातील सुनामीनंतर भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांनी संयुक्त मदतकार्य केले.

२. कल्पना व प्राथमिक बैठक (२००७): जपानचे पंतप्रधान शिंजो अबे यांनी औपचारिक प्रस्ताव मांडून पहिली बैठक आयोजित केली.

३. पुनरुज्जीवन (२०१७): क्वाडची अधिकृत पुनर्स्थापना करण्यात आली.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संशोधन उद्दिष्टे (Research Objectives):

१. भारताच्या गुटनिरपेक्ष धोरणापासून इंडो-पॅसिफिककेंद्रित नव्या धोरणात्मक सहकारापर्यंत झालेल्या बदलाचे विश्लेषण.

२. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाचे भू-राजनीतिक महत्त्व अभ्यासणे.

३. क्वाडची स्थापना, उद्दिष्टे आणि कार्यपद्धतीचा अभ्यास.

४. भारताच्या सुरक्षात्मक, आर्थिक व राजनैतिक गरजांमुळे क्वाडमधील सहभागाचे विश्लेषण.

५. भारताचा क्वाडमधील सहभाग हा NAMपासून विचलन आहे की "बहुगुटीय-संतुलन" (Multi-Alignment) याचा अभ्यास.

६. भारताचा अमेरिका–चीन संतुलन धोरणाचा अभ्यास.

७. इंडो-पॅसिफिक धोरणाचा समुद्री सुरक्षा, प्रादेशिक स्थैर्य आणि भारताच्या स्वायत्ततेवर होणारा परिणाम.

८. क्वाडमुळे भारतासमोर निर्माण होणाऱ्या संधी व आव्हानांचे परीक्षण.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या अभ्यासासाठी निवडलेली संशोधन पद्धती प्रामुख्याने गुणात्मक (Qualitative Research Method) आणि वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक (Descriptive–Analytical Method) स्वरूपाची आहे. इंडो पॅसिफिक प्रदेशातील नव्याने बदलणारी सामरिक रचना, क्वाडचे उदय, अमेरिका चीन स्पर्धा आणि आशियाई राष्ट्रांचे धोरणात्मक संतुलन या सर्वांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी विविध स्रोतांचा तुलनात्मक आणि सिद्धांतिक विश्लेषण करण्यात आला आहे. साहित्य सर्वेक्षण (Literature Review),धोरणात्मक भाष्यांचा अभ्यास,आशियाई देशांच्या परराष्ट्र धोरणांचे तुलनात्मक विश्लेषण, ऐतिहासिक व समकालीन दोन्ही प्रकारचे स्रोत वापरून माहिती संकलन

भारताचे पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरण व शीतयुद्धोत्तर नव्या भागीदाऱ्या : एक विश्लेषण

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा पाया स्वतंत्र भारताच्या उदयापासूनच गुटनिरपेक्षतेवर आधारित राहिला. शीतयुद्धातील दोन महासत्तांमधील संघर्षाच्या काळात भारताने कोणत्याही सामरिक गटाशी औपचारिकरीत्या न बांधता स्वायत्त परराष्ट्र धोरण अवलंबिले. यामागे महत्त्वाचे कारण म्हणजे दीर्घ वसाहतकालीन अनुभवामुळे सार्वभौमत्व, परराष्ट्रीय स्वायत्तता आणि निर्णयक्षमतेचे जतन हे भारताच्या धोरणात प्रमुख झाले. स्वातंत्र्यानंतर नव्याने राष्ट्रनिर्माणाच्या प्रक्रियेत भारताला कोणत्याही जागतिक शक्तीवर अवलंबून राहण्याचा धोका स्वीकारणे उचित वाटत नव्हते. त्यामुळे गुटनिरपेक्षता हे भारतासाठी केवळ तत्त्वनिष्ठ धोरण नव्हते, तर व्यवहार्य व राष्ट्रीय हितसाधक दृष्टिकोन होता.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताची गुटनिरपेक्ष भूमिका कधीही कठोर किंवा निखळ तटस्थ नव्हती. ती परिस्थितीनुसार लवचिक राहिली. उदाहरणार्थ, 1970 च्या दशकात चीन–पाकिस्तान–अमेरिका या त्रिकोणीय समीकरणाने भारताच्या सुरक्षेवर परिणाम होण्याची शक्यता वाढली. या पार्श्वभूमीवर भारताने सोव्हिएत संघाशी घनिष्ठ सहकार्य विकसित केले. यानंतर 1980 च्या दशकात जागतिक राजकारणात होत असलेल्या बदलांना अनुसरून भारताने अमेरिकेसोबतही संबंध सुधारण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे गुटनिरपेक्षता म्हणजे कोणत्याही शक्तीपासून दूर राहणे नव्हे, तर राष्ट्रीय हितानुसार भागीदाऱ्या निर्माण करणे, समायोजन करणे आणि स्वायत्तता राखणे असा भारताचा दृष्टिकोन होता.

सोव्हिएत संघाच्या पतनानंतर जागतिक राजकारणात महत्त्वपूर्ण परिवर्तन झाले. एकध्रुवीय विश्वव्यवस्था उदयास आली आणि भारतानेही नव्या वास्तवांना अनुसरून परराष्ट्र धोरणाची पुनर्मांडणी केली. या काळात भारत-अमेरिका संबंध सामरिक आणि संरक्षण सहकाराकडे झुकू लागले. अमेरिका भारताच्या आर्थिक सुधारणांसाठी, तंत्रज्ञान सहकार्यासाठी आणि प्रादेशिक सुरक्षेसाठी महत्त्वाचा भागीदार म्हणून उदयास आली. त्याचवेळी भारताने रशियाशी ऐतिहासिक संबंध कायम ठेवत आर्थिक, तांत्रिक आणि संरक्षण क्षेत्रातील सहकार्य दृढ केले.

भारत, रशिया आणि चीन यांच्यातील त्रिपक्षीय संवादातून पुढे BRICS सारखे बहुपक्षीय व्यासपीठ विकसित झाले, ज्याने उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांच्या सामूहिक हितसंबंधांना दिशा दिली. परंतु 2000 नंतर चीनच्या सीमावर्ती भागातील आक्रमकता, हिंद-पॅसिफिकमधील लष्करी विस्तार आणि समुद्री दाव्यांनी भारतासमोर मोठे सामरिक आव्हान उभे केले. चीनकडून निर्माण होणाऱ्या धोक्यांच्या पार्श्वभूमीवर भारताचे अमेरिकेसोबतचे सहकार्य अधिक वेगाने वाढू लागले. संरक्षण तंत्रज्ञान, गुप्तचर सहकार्य, समुद्री सुरक्षा आणि इंडो-पॅसिफिक धोरण या क्षेत्रांत भारत-अमेरिका भागीदारी अधिक गाढ झाली.

या संपूर्ण प्रक्रियेवरून दिसून येते की भारताचे परराष्ट्र धोरण हे केवळ कोणत्याही गटापासून स्वतंत्र राहण्यावर आधारित नसून राष्ट्रीय सुरक्षेचे रक्षण, सामरिक स्वायत्तता आणि बहुपक्षीय संवाद ही त्याची प्रमुख तत्वे आहेत. शीतयुद्धोत्तर काळातील जागतिक घडामोडींना प्रतिसाद देताना भारताने आपल्या पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणाची लवचिकता कायम ठेवली आणि नव्या परिस्थितीनुसार विविध शक्तींशी संतुलित भागीदाऱ्या निर्माण केल्या.

इंडो-पॅसिफिक आणि क्वाड : नव्या सामरिक चौकटी

इंडो-पॅसिफिक हा सध्याच्या जागतिक राजकारणातील सर्वात महत्त्वाचा समुद्री भूभाग बनत चालला आहे. व्यापारमार्ग, ऊर्जा वाहतूक, सामरिक हालचाली आणि मोठ्या शक्तींमधील स्पर्धा यामुळे या प्रदेशाचे महत्त्व अभूतपूर्वरित्या वाढले आहे. गेल्या दशकात या प्रदेशाच्या सामरिक परिमाणांत आमूलाग्र बदल झाले असून, भारतासह अनेक देशांनी नव्या वास्तवाला अनुसरून

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आपले परराष्ट्र धोरण पुनर्रचित केले आहे. या परिप्रेक्ष्यात **क्वाड** (भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांची चतुर्भुज युती) ही एक उदयोन्मुख सुरक्षा आणि सहकार्याची चौकट म्हणून पुढे आली आहे.

इंडो-पॅसिफिकचा उदय : नवी सामरिक संकल्पना

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाला "खुला, मुक्त आणि नियमाधारित समुद्री व्यवस्था" म्हणून परिभाषित करण्यामागे अनेक कारणे आहेत. सर्वप्रथम **चीनचा जलद नौदल विस्तार** आणि दक्षिण चीन समुद्रातील आक्रमक पावले हे अनेक देशांसाठी चिंतेचे कारण बनले आहे. याशिवाय समुद्री सार्वभौमत्वावर वाढत्या आव्हानांमुळे आणि महत्त्वपूर्ण व्यापार व ऊर्जा मार्गांवरील संभाव्य जोखमींमुळे या प्रदेशात नवीन सुरक्षा यंत्रणांची आवश्यकता निर्माण झाली. त्यामुळे इंडो-पॅसिफिक ही संकल्पना केवळ भौगोलिकच नसून एक व्यापक रणनीती बनली.

क्वाड : चार लोकशाहींचा सामरिक मंच

क्वाड ही चार प्रमुख लोकशाहींची एक अनौपचारिक परंतु महत्त्वाची संघटना आहे. तिच्या निर्मितीपासूनच दोन भिन्न दृष्टिकोन समोर आले टीका करणारे आणि समर्थन करणारे. टीकाकारांच्या मते, भारत या मंचात सक्रिय होत असल्याने तो पारंपरिक गुटनिरपेक्षतेपासून दूर जात आहे आणि चीनसोबतच्या तणावात वाढ होऊ शकते. परंतु समर्थकांचे मत वेगळे आहे. त्यांच्या मते, भारत जलद बदलणाऱ्या भू-राजकीय परिस्थितीला प्रतिसाद देत आहे. प्रादेशिक स्थैर्य, मुक्त व्यापारमार्ग आणि नियमाधारित आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी क्वाडसारख्या सहकार्ययंत्रणेची उपस्थिती आवश्यक आहे. भारतातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे क्वाडला चीनविरोधी आघाडी म्हणून संबोधले जाऊ नये, तसेच इतर आशियाई देशांना या मंचाचे सकारात्मक महत्त्व पटवून देणे.

आशियाई देशांची प्रतिक्रिया : नवी गुटनिरपेक्षता

उदयास आलेल्या अमेरिका–चीन स्पर्धेच्या पृष्ठभूमीवर अनेक आशियाई देशांनी भारताप्रमाणेच "संतुलन धोरण" स्वीकारले आहे. अमेरिका किंवा चीन या दोन्हींपैकी कुणाच्याही बाजूने स्पष्ट झुकाव न दाखवता स्वायत्तता जपण्याचा प्रयत्न ते करत आहेत.

उदाहरणार्थ—

१. पाकिस्तानने १९५० नंतर हळूहळू अमेरिकेकडून चीनकडे झुकाव दाखविला.

२. फिलिपाईन्स आणि थायलंड या पारंपरिक अमेरिकी मित्रराष्ट्रांनीही चीनसोबत आर्थिक सहकार्य वाढविले.

३. दक्षिण कोरिया दोन्ही शक्तींशी संबंध संतुलित ठेवतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

४. आग्नेय आशियातील देश तर उघडपणे कोणत्याही एका बाजूला न झुकण्याची धोरणात्मक भूमिका घेतात.ही प्रवृत्ती म्हणजेच आशियातील "गुटनिरपेक्षतेचे नवे रूप".

अमेरिका–चीन स्पर्धा : शीतयुद्धापेक्षा वेगळी

अमेरिका–चीन स्पर्धा अनेक बाबतीत जुना शीतयुद्ध संघर्षापेक्षा भिन्न आहे. शीतयुद्धाचे केंद्र यूरोप होते; परंतु सध्याची स्पर्धा आशिया या भौगोलिक केंद्रातच घडत आहे. सोव्हिएत अर्थव्यवस्था जागतिक प्रणालीपासून वेगळी होती; उलट चीन ही आशियाच्या अर्थव्यवस्थेची प्रमुख कडी आहे. त्यामुळे अनेक देश चीनवर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून आहेत. शिवाय चीनचे भौगोलिक स्थान महत्त्वाचे आहे—तो आशियाच्या मध्यभागी असून अनेक देशांशी भूसीमा जोडतो. यामुळे आशियाई देशांना एका शक्तीशी स्पष्ट निष्ठा ठेवणे कठीण जाते.

आशियाई राष्ट्रवाद आणि चीनचा प्रभाव:

जरी चीन आर्थिक साहाय्य, विकास निधी आणि पायाभूत सुविधा पुरवून आशियात मजबूत स्थिती निर्माण करत असला, तरी हे देश चीनची वर्चस्ववादी धोरणे सहज स्वीकारत नाहीत. आशियातील राष्ट्रवाद आणि स्वायत्ततेची भावना अजूनही प्रभावी आहे. भारताने २०२० मधील सीमावादाच्या वेळी दाखविलेली ठाम भूमिका हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यामुळे चीनचा आर्थिक प्रभाव वाढत असला तरी त्याचा सामरिक आणि राजकीय वर्चस्वाला आशियाई राष्ट्रवाद ठामपणे आव्हान देत आहे.

क्वाडचे भविष्य : यशाच्या दोन प्रमुख अटी

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात उदयास आलेली चतुर्भुज सुरक्षा संवाद युती क्वाड (QUAD)आज केवळ सामरिक सहकार्याची चौकट नसून, प्रादेशिक स्थैर्याचा एक महत्त्वाचा स्तंभ बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. चीनच्या वाढत्या प्रभावाला संतुलित ठेवणे, समुद्री सुरक्षेचे रक्षण, मुक्त आणि खुले समुद्री मार्ग राखणे आणि आर्थिक-सामरिक भागीदारी वाढवणे ही या गटाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. तथापि, क्वाडला भविष्यात प्रभावी, दीर्घकालीन आणि परिणामकारक युती बनण्यासाठी काही मूलभूत अटी पूर्ण होणे अत्यावश्यक आहे. यापैकी चीनवरील आर्थिक अवलंबित्व कमी करणे आणि सुरक्षा व राजकीय आश्वासनाची मजबूत पायाभरणी करणे या दोन अटी सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण आहेत.

१. चीनवरील आर्थिक अवलंबित्व कमी करणे

क्वाड देशांच्या अर्थव्यवस्था विविध पातळ्यांवर चीनशी जोडलेल्या आहेत कच्चा माल, उत्पादन, इलेक्ट्रॉनिक्स, औषधनिर्मिती आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या क्षेत्रांत विशेष अवलंबित्व दिसून येते. अशा परिस्थितीत चीनविरोधी धोरण

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आखताना किंवा सामरिक निर्णय घेताना आर्थिक दडपण निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे क्वाडच्या भविष्यकालीन यशासाठी खालील उपक्रमांना प्राधान्य देणे आवश्यक ठरते:

१. पर्यायी बाजारपेठांचा शोध : दक्षिण-पूर्व आशिया, आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका या प्रदेशांमध्ये नवीन व्यापार-संधी विकसित करण्याची गरज आहे.

२. गुंतवणूक वाढवणे : परस्परांच्या बाजारपेठांमध्ये गुंतवणूक वाढवून आर्थिक जाळे मजबूत करता येईल. भारत, जपान आणि अमेरिका या तिन्ही देशांमधील तंत्रज्ञान, ऊर्जा आणि पायाभूत क्षेत्रात मोठी क्षमता आहे.

३. पुरवठा साखळीची विविधता (Supply Chain Diversification) : 'चीन + 1' धोरणाच्या माध्यमातून पर्यायी उत्पादन केंद्रे निर्माण करणे ही अनिवार्य गरज आहे. या उपायांमुळे क्वाड देश चीनवरील अवलंबित्व हळूहळू कमी करून स्वायत्त आर्थिक व सामरिक धोरणे राबवू शकतील.

२. सुरक्षा आणि राजकीय आश्वासन पुरविणे

इंडो-पॅसिफिक हा आज जगातील सर्वात गतिमान आणि तणावग्रस्त प्रदेश मानला जातो. सागरी सीमा वाद, संसाधनांची स्पर्धा, सैन्याची वाढ आणि चीनची आक्रमक भुमिका या सर्व घटकांमुळे प्रादेशिक स्थैर्य धोक्यात येत आहे. क्वाडची विश्वसनीयता टिकवून ठेवण्यासाठी आणि सदस्य देश तसेच भागीदार राष्ट्रांना आश्वस्त करण्यासाठी खालील बाबी महत्त्वाच्या ठरतात:

1. प्रादेशिक स्थैर्याची हमी : सामूहिक नौदल सराव, गुप्तचर माहितीची देवाणघेवाण, सायबर सुरक्षा सहकार्य आणि आपत्कालीन परिस्थितीत परस्पर मदत ही स्थैर्याची प्रमुख साधने आहेत.
2. आर्थिक समर्थन : लहान व मध्यम इंडो-पॅसिफिक देशांना पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान, आरोग्य आणि शिक्षण क्षेत्रांमध्ये मदत देऊन क्वाड आपली सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करू शकतो.
3. धोरणात्मक विश्वास निर्माण करणे : सदस्य राष्ट्रांनी परस्परांबद्दल पारदर्शक व समन्वयात्मक धोरण ठेवणे महत्त्वाचे आहे. विश्वासाचे वातावरण तयार झाल्याशिवाय कोणतीही सुरक्षा आघाडी टिकू शकत नाही.

निष्कर्ष (Conclusion):

भारताचे इंडो-पॅसिफिक धोरण आणि क्वाडमधील सहभाग हा गुटनिरपेक्षतेपासून पूर्णपणे दूर जाणारा नाही; उलट तो राष्ट्रीय हितावर आधारित लवचिक आणि बहुपक्षीय संतुलन धोरण आहे. चीनची वाढ, आशियातील राष्ट्रवाद आणि अमेरिका–चीन स्पर्धा या बदलत्या भू-राजनीतिक परिस्थितीत भारताने स्वतःच्या सुरक्षेसाठी आणि आर्थिक हितसंबंधांसाठी नव्या

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (B) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भागीदाऱ्या शोधणे आवश्यक झाले आहे. क्वाडचे भविष्य हे आर्थिक आणि सुरक्षा पातळीवरील पर्यायी व्यवस्थांवर अवलंबून राहील.

संदर्भ (References):

1. *Brewster, D. (2021). India and the Indo-Pacific: A New Era of Strategic Relations. Routledge.*
2. *Mohan, C. R. (2019). Modi's World: Expanding India's Sphere of Influence. HarperCollins.*
3. *Pant, H. V., & Joshi, Y. (2020). The US–China Rivalry and India's Strategic Choices. Journal of Strategic Studies, 43(4).*
4. *Smith, S. (2021). "The Quad and the Future of Asian Security." Asia-Pacific Security Review, 12(3).*
5. *Roy, M. S. (2022). India's Foreign Policy: Continuity and Change. Oxford University Press.*
6. *Ministry of External Affairs, Government of India. (2023). India and the Indo-Pacific: Policy Framework. New Delhi.*

Cite This Article:
डॉ. नन्नावरे सं. पुं. **(2025).** *भारत, इंडो-पॅसिफिक प्रदेश आणि क्वाड : पारंपरिक गुटनिरपेक्ष धोरणापासून बदलणारा प्रवास.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 120–126. **Doi:** https://doi.org/10.5281/zenodo.18327554